

DÖVLƏTİN MAHIYYƏTİ VƏ İNKİŞAF QANUNAUYGUNLUQLARI

Quliyev Aqşin İsabala oğlu,

hüquq elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

Dövlət, onun anlayışı, mahiyyəti, cəmiyyətdə rolu və inkişaf qanunauyğunluqları haqqında məsələlər müasir dövlətsünnaslıqda kəskin diskussiyalara səbəb olan problemlərdir. Bunun da müəyyən səbəbləri vardır. Əvvələn, yuxarıda adları çəkilən məsələlər cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin, siniflərinin, siyasi partiyaların və ictimai birliklərin maraqlarına birbaşa və bilavasitə toxunan problemlərdir. İkincisi, çoxşaxəli vəzifələrin və funksiyaların yerinə yetirilməsində heç bir başqa təşkilat dövlətlə rəqabət apara, cəmiyyətin taleyinə təsir göstərə bilməz. Üçüncüsü, dövlət son dərəcə mürəkkəb və daxili ziddiyyətli sosial hadisədir.

Cəmiyyətdə meydana gələn və onun ziddiyyətləri içərisində təşəkkül tapan dövlətin özünün ziddiyyətli olması labüddür. Dövlətin fəaliyyəti və sosial rolu da ziddiyyətlərsiz ötüşə bilmir. Cəmiyyətin təşkilati forması olan, onun bütövlüyünün və idarə olunmasının təmin edilməsinə xidmət edən dövlət, cəmiyyətin tələbatları ilə şərtlənən funksiyaları yerinə yetirir və deməli, onun maraqlarına xidmət edir. K. Marksın fikrincə, dövlət sinifli cəmiyyəti inteqrasiya edir, vətəndaş cəmiyyəti forması olur, bütövlükdə həmin cəmiyyəti rəsmi olaraq ifadə və təmsil edir. Bundan başqa, bütün cəmiyyət işlərini idarə edən bu təşkilat cəmiyyətin təbiətindən doğan bütün ümumi işləri yerinə yetirir (8, s. 422).

Dövlət bütün ölkə əhalisinin siyasi təşkilatı, onun ümumi malı və işidir. Sosial tərəqqi, sivilizasiyalı cəmiyyətin varlığı və inkişafı dövlətsiz qeyri-mümkündür. Lakin sinfi-antagonist cəmiyyətdə ümum-sosial funksiyaları yerinə yetirən dövlət öz fəaliyyətini daha çox iqtisadi cəhətdən qüdrətli olan sinfin mənafələrinə tabe edir, onun sinfi diktaturasının silahına çevrilir və aşkar surətdə ifadə olunan sinfi xarakter əldə edir. Dövlətin ziddiyyətli təbiəti və sosial rolu da məhz bunda təzahür edir.

Dövlətin mənşəyinə, dövlət hakimiyyətinin təbiətinə, onun məqsəd və vəzifələrinə, eləcə də dövlətlərin inkişaf yollarına dair müxtəlif çoxsaylı nəzəriyyələr mövcuddur. Belə nəzəriyyələrin çoxluğu nəinki dövlətin mürəkkəb və son dərəcə ziddiyyətli sosial hadisə olması, keçmişdə və indi onun formalarının müxtəlifliyi, həm də dövlətin siyasi hakimiyyəti həyata keçirməsi, fəaliyyətinin cəmiyyətin müxtəlif təbəqə və qruplarının maraqlarına birbaşa toxunması ilə izah olunur. Bu eyni zamanda da dövlətin mənşəyinə və mahiyyətinə, onun inkişaf qanunauyğunluqlarına yanaşmaların və mövqelərin müxtəlifliyi ilə bağlıdır.

Dövlət haqqında mövcud olan nəzəriyyələr hüquq ədəbiyyatında şərti olaraq aşağıdakı qruplara bölünür:

- 1) dövlətin mahiyyətinə dair nəzəriyyələr;
- 2) dövlətin məqsəd və vəzifələrinə dair nəzəriyyələr;
- 3) dövlətin fəaliyyətinin vasitə və metodlarına dair nəzəriyyələr;
- 4) dövlətin inkişaf yolları və perspektivlərinə dair nəzəriyyələr (11, s. 273).

Elit, texnokratiya və plüralist demokratiya nəzəriyyələrinə dövlətin mahiyyətinə dair nəzəriyyələr aid edilir. Həmin nəzəriyyələr XX yüzillikdə meydana gəlmişdir. "Ümumrifah dövləti" nəzəriyyəsi və "hüquqi dövlət" nəzəriyyəsi dövlətin məqsəd və vəzifələrinə dair nəzəriyyələr qrupuna daxildir. "Texnokratik dövlət" nəzəriyyəsi və XX yüzilliyin 50-60-cı illərində təşəkkül tapmış konvengersiya nəzəriyyəsi dövlətin fəaliyyətinin vasitə və metodlarından bəhs edən nəzəriyyələrdir. Qeyd edilən nəzəriyyələr içərisində xüsusi yer tutan dövlətin tarixi-materialist konsepsiyası dövlətin inkişaf yolları və perspektivlərinə dair nəzəriyyələr qrupuna aid edilir (11, s. 274-276).

Dövlətin tarixi cəmiyyətin tarixindən ayrılmazdır. Dövlət cəmiyyətlə birlikdə inkişafa doğru uzun tarixi yol keçmiş, bu yolda yeni cəhətlər və xassələr əldə etmişdir. Dövlət öz varlığının ilk pilləsində əsasən məcburiyyət aparatını xatırlatmışdır. Tədricən inkişaf edən dövlət sivilisasiyanın və demokratiyanın müəyyən səviyyəsinə qalxmış, cəmiyyətin ümumi işlərini idarə edən siyasi təşkilat kimi formalaşmışdır. S. S. Alekseyev yazır: "Dövlət iqtisadi və mənəvi amillər əsasında ölkədə mütəşəkkilliyi təmin edir və insanlara başlıca olan sivilisasiyanı - xalq hakimiyyətini, iqtisadi azadlığı və muxtar şəxsiyyət azadlığını verir" (1, s. 12, 13). Belə dövlətdə onun bütün institutları və strukturu inkişaf edir, onların sosial potensialı üzə çıxır. Digər tərəfdən, dövlət zaman keçdikcə cəmiyyətin inkişafına müvafiq surətdə dəyişir və təkmilləşir. Dövlətlərin inkişafı müxtəlif dövrlərin şəraitinə uyğun şəkildə baş verir. Ona görə də dövlət dünya tarixinin və sivilisasiyanın ən əhəmiyyətli nailiyyətlərindən biridir.

Dövlətin anlayışını, mahiyyətini, çoxcəhətli xassələrini və xarakterik xüsusiyyətlərini aşkar etmək son dərəcə çətinidir. Bunu yalnız dövlətin bütün əlamətlərini, onun konkret tarixi şəraitdə inkişafını, iqtisadiyyatla, cəmiyyətin sosial-siyasi və mənəvi həyatı ilə əlaqəsini dərindən öyrənməklə həll etmək olar.

Antik dövrdən başlayaraq müasir dövrdək bütün mütəfəkkirlər "dövlət nədir?" sualına cavab verməyə səy göstərmişdir. Qədim Romanın siyasi xadimi, məşhur məhkəmə natiqi Mark Tulli Siseron deyirdi ki, dövlət xalqın malı, ümumi hüquq qaydasıdır. Hüququn normativist nəzəriyyəsinin banisi H. Kelzen, rus iqtisadçısı və filosofu P. Struve də Siseronun yuxarıdakı fikrinə tərəfdar çıxmışdır. Görkəmli rus hüquqşünası N. M. Korkunov isə bir

qədər başqa mövqe tutaraq təsdiq edirdi ki, "dövlət azad insanların ictimai ittifaqıdır. O, ancaq dövlət orqanlarına müstəsna hüquqlar verilməsi vasitəsilə məcburi müəyyən edilmiş dinc qaydadır" (5, s. 27). Başqa sözlə, tədqiqatçı alimlərin əksəriyyəti dövləti hüquq qaydasını (qaydanı) təşkil edən təşkilat kimi xarakterizə etmiş, ona cəmiyyətin siyasi təşkilatı kimi baxmışlar. Alimlərin bir çoxu dövlətin başlıca mahiyyətini və təyinatını cəmiyyətdə hüquq qaydasını təmin etməkdə görürdü. Lakin bu, dövlət fenomeninin ancaq bir əlamətidir, belə dövlət başqa əlamətlərə də malikdir.

Burjua münasibətlərinin formalaşdığı erkən dövrlərdə dövlətin tərifi əhali, əhalinin tutduğu ərazi və hakimiyyət kimi əlamətlərlə səciyyələndirilirdi. Görkəmli dövlətşünas L. Dügi dövlətin aşağıdakı dörd elementini fərqləndirirdi:

- 1)insan fərdlərinin məcmusu;
- 2)insan fərdlərinin tutduğu müəyyən ərazi;
- 3)suveren hakimiyyət;
- 4)hökumət (3, s. 100-101).

G.F. Şerşeneviç yazırdı: "Dövlət dedikdə, məlum sərhədlərdə məskunlaşan və bir hakimiyyətə tabe olan insanların ittifaqı başa düşülür" (13, s. 18). Dövlətin bəzi cəhətlərini (əlamətlərini) düzgün əks etdirən bu tərif müxtəlif bəsitləşdirmələrin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Həmin tərifə istinad edən müəlliflərin bir qismi dövləti ölkə ilə, digər qismi cəmiyyətlə, üçüncü qismi isə hakimiyyəti həyata keçirən şəxslər dairəsi (hökumətlə) ilə eyniləşdirmişlər. V.İ. Lenin bu tərifə ona görə tənqid edirdi ki, onun bir çox tərəfdarları dövləti bir sıra fərqləndirici əlamətlər əsasında məcbureddici hakimiyyət adlandırmışlar. O yazırdı: "Məcbureddici hakimiyyət hər bir insan birliyində, qəbilə quruluşunda və ailədə də olmuşdur, lakin bu birliklərdə dövlət yoxdur" (6, s. 439).

Yuxarıda göstərilən təriflə psixoloji hüquq nəzəriyyəsinin tərəfdarları da razılaşırdılar. F.F. Kokoşkin təsdiq edirdi ki, "dövlət müəyyən növ insanların məcmusu deyil, onların arasındakı münasibət, birgəyaşayış forması, məlum psixi əlaqədir" (4, s. 3-4). Lakin "birgəyaşayış forması", cəmiyyətin təşkili forması da bütövlükdə dövlət deyil, dövlətin yalnız əlamətlərindən biridir.

Dövlət kimi mürəkkəb və dəyişkən sosial hadisənin definisiyasının işlənilib hazırlanması prosesi böyük çətinliklər törətmişdir. Həmin şəraitdə, məsələn, M. Veber yazırdı: "Fəaliyyətinin məzmununa əsasən dövlətə sosioloji cəhətdən tərif vermək olmaz. Siyasi ittifaqın öz əlinə almadığı yerinə yetirilməli olan elə bir vəzifə yoxdur" (2, s. 645).

Alman mütəfəkkirləri K. Marks və F. Engels dövlət anlayışının tərifi məsələsinə dəfələrlə müraciət etmişlər. Mütəfəkkirlər belə hesab edirdilər ki, "hökumran sinfə mənsub olan fərdlərin öz maraqlarını həyata keçirdikləri formada həmin dövrün bütün vətəndaş cəmiyyəti öz səfərbərliyini tapır" (9, s. 63). İllər keçdikdən sonra F. Engels dövlətin ən qısa tərifini belə müəyyən etmişdir: "Dövlət bir sinfin digər sinfi əzən maşından başqa bir şey deyildir" (9, s. 200- 201). V. İ. Lenin bu tərifə bəzi dəyişikliklər edərək onu aşağıdakı kimi müəyyən edirdi: "Dövlət - bu, bir sinfin digər sinif üzərində hökumranlıq maşınıdır" (7, s. 73).

Yuxarıda göstərilən hər iki tərif elmdə və rəsmi təbliğatda geniş yayılmışdı. Onlar keçmiş marksist-leninçi dövlət və hüquq nəzəriyyəsində dövlətə verilən ən mükəmməl təriflər kimi qiymətləndirilirdi. Lakin hər iki tərif ancaq sinfi gərginliyin və siyasi qarşıdurmanın yüksək olduğu dövlətlərə münasibətdə tətbiq edilə bilərdi. Başqa sözlə, həmin təriflər qəddar və diktator dövlətlər üçün əlverişli hesab oluna bilərdi. Həmin təriflər dövlətdə sivilizasiyanın qiymətli fenomenlərini, mədəniyyəti və sosial qaydanı görməyə mane olurdular. Məhz belə cəhətlərinə görə dövr onları tarixin səhnəsindən çıxarmalı oldu.

Dövlətin anlayışına verilən müasir təriflər özündə onun mahiyyətini, yəni bu sosial hadisənin əsas müəyyənəddici, sabit qanunauyğunluqlarını və sosial təyinatını ehtiva edir.

Beləliklə, dövlət - bu, cəmiyyətdə tarixən təşəkkül tapan və onun iqtisadi quruluşu ilə şərtlənən suveren ümumi hakimiyyətin, əsas istehsal vasitələrinin mülkiyyətçilərinin ümumi mənafeələrini ifadə və müdafiə, həmçinin cəmiyyətin təbiətindən doğan ümumi işlərin yerinə yetirilməsini təmin edən siyasi təşkilatdır.

Yaxud, dövlət - bu, cəmiyyətdə onun birliyini və bütövlüyünü təmin edən, cəmiyyət işlərinin idarə olunmasını dövlət mexanizmi vasitəsilə və suveren ümumi hakimiyyəti həyata keçirən, hüquqa ümumməcburi təyinat verən, vətəndaşların hüquqlarını, azadlıqlarını, qanunçuluğu və hüquq qaydasını təmin edən siyasi təşkilatdır.

Verilən təriflərdən görünür ki, dövlət bütün cəmiyyətin, onun bütün vətəndaşlarının siyasi təşkilatıdır. O, cəmiyyət üçün zəruri olan funksiyaları yerinə yetirir, birliyini və bütövlüyünü təmin edir, mühüm ictimai işləri idarə edir. Dövlət (xüsusən də hüquqi dövlət) eyni zamanda vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını, cəmiyyətdə etibarlı və humanist hüquq qaydasını müdafiə etməyə xidmət edir. Dövlətin anlayışına yanaşmaların müxtəlifliyinə baxmayaraq, o bu və ya digər bir sıra əlamətlərə malikdir. Həmin əlamətlər dövləti mükəmməl siyasi təşkilat kimi xarakterizə edir.

Dövlətin anlayışı, onun xarakteristikası onu cəmiyyətin qeyri-dövlət təşkilatlarından fərqləndirən əlamətlərin aydınlaşdırılması zamanı konkretləşdirilir. Dövlətin əsas əlamətləri aşağıdakılardır:

-cəmiyyətdən ayrılan və ölkə əhalisi ilə üst-üstə düşməyən ümumi hakimiyyətin olması. Bu ona görə ümumi adlandırılır ki, o, cəmiyyətlə üst-üstə düşməyərək onun adından və bütün xalqın adından çıxış edir. Ümumi hakimiyyət və idarəetmə aparatından ibarətdir və özündə cəmiyyətdən ümumi hakimiyyətin bir sıra

nümayəndələrinə ayrılan insanları ehtiva edir;

-dövlət öz ərazi sərhədləri hüduqlarında vətəndaşlıq əlamətləri üzrə birləşmiş bütün əhalinin yeganə rəsmi təmsilçisi qismində çıxış edir;

-dövlət hüquqi qüvvəyə malik olan və hüquq normaları nəzərdə tutulan qanunlar və qanunqüvvəli aktlar verir;

-dövlət suverenliyi. Dövlət suverenliyə, yəni bütün vətəndaşlara, bütün qeyri-dövlət təşkilatlarına münasibətdə dövlət hakimiyyətinin aliliyinə malik olan yeganə təşkilatdır;

-dövlət siyasi sistemdə qanunun və hüquqyaratmanın keşiyində duran hüquq-mühafizə orqanlarına malik yeganə təşkilatdır;

-dövlət özünün müdafiəsini, ərazi bütövlüyünü və təhlükəsizliyini təmin edən silahlı qüvvələrə və təhlükəsizlik orqanlarına malikdir.

Dövlətin mahiyyəti onun məzmununu, təyinatını və fəaliyyətini müəyyən edir. Dövlətin mahiyyətinin ən başlıca xüsusiyyəti hakimiyyət (dövlət hakimiyyəti), onun cəmiyyətdə mənsubiyyəti, təyinatı və fəaliyyətidir. Başqa sözlə, dövlətin mahiyyəti haqqında məsələ - bu, dövlət hakimiyyətinin kimə məxsus olması, bu hakimiyyəti kimin və kimlərin maraqları naminə həyata keçirməsi barədə olan məsələdir.

Məlumdur ki, siyasi və ya onun eyni olan dövlət hakimiyyəti ictimai hakimiyyətin yeganə növü deyildir. Hakimiyyət istənilən mütəşəkkil, az və ya çox dərəcədə sabit olan və məqsədəyönlü insan birliyinə xasdır. Hakimiyyət həm sinifli, həm sinifsiz, həm də bütövlükdə cəmiyyət üçün, eləcə də onun müxtəlif daxili təsisatları üçün xarakterikdir. Müvafiq surətdə qəbilə-tayfa hakimiyyəti, siyasi (dövlət hakimiyyəti) hakimiyyət, iqtisadi hakimiyyət və müxtəlif ictimai birliklərin hakimiyyəti, valideyn hakimiyyəti, kilsə hakimiyyəti fərqləndirilir (13, s. 43).

Elit nəzəriyyəsinin tərəfdarları iddia edirlər ki, xalq kütlələri dövlət hakimiyyətini həyata keçirmək, cəmiyyət işlərini idarə etmək iqtidarında deyildir. Dövlət hakimiyyəti cəmiyyətin yuxarı təbəqəsinə - elitaya məxsus olmalı, onu hakimiyyəti həyata keçirən digər elita əvəz etməlidir.

Elit nəzəriyyəsi ilə bir cəhətlərinə görə səsleşən digər nəzəriyyə texnokratiya nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyə nümayəndələrinin fikrincə, hakimiyyətin başında və cəmiyyəti idarə etmə işlərinin əsasında peşəkar idarə edənlər, menecerlər durmalıdır. Yalnız bunlar cəmiyyətin həqiqi tələbatlarını müəyyən edər, cəmiyyətin inkişafının optimal yollarını tapa bilərlər.

Yuxarıda adları çəkilən hər iki nəzəriyyə müəyyən müsbət cəhətlərə malik olsalar da, onlar demokratik ideallardan məhrumdurlar. Həmin nəzəriyyələr dövlət hakimiyyətini xalqdan nəinki ayırır, onu hətta xalqdan tamamilə qoparırlar. Ona görə də həmin nəzəriyyələrin mahiyyətinə antidemokratik ruh hakimdir.

Çoxsaylı müxtəlif demokratik doktrinaların qabaqcıl mövqeli tərəfdarları belə hesab edirlər ki, hər bir demokratik, inkişaf etmiş cəmiyyətdə dövlət hakimiyyətinin mənbəyi və ilk daşıyıcısı xalqdır. Dövlət hakimiyyəti öz təbiətinə görə və mahiyyəti etibarilə əsil xalq hakimiyyəti olmalı, hakimiyyət xalqın mənafeyi naminə və bilavasitə onun nəzarəti altında həyata keçirilməlidir.

Dövlətə dair marksist nəzəriyyə sübut edir ki, siyasi hakimiyyət iqtisadi cəhətdən hökmran olan sinfə məxsus olur və onun mənafevləri naminə həyata keçirilir. Cəbr aparatı, əzən maşın və hökmranlıq aləti kimi, dövlətin sinfi mahiyyəti də məhz buradan meydana çıxır. İqtisadi cəhətdən qüdrətli olan sinif siyasi cəhətdən də hökmran olur. Bu sinif öz diktaturasını yaradır. Həmin diktaturanın hakimiyyəti qanunla məhdudlaşdırılır. O, gücə və məcburiyyətə arxalanır. Belə cəmiyyətdə, adətən, birpartiyalı sistem mövcud olur.

Görkəmli fransız dövlət və hüquq nəzəriyyəçisi M. Oriu dövlət suverenliyinin özünü məhdudlaşdırması faktını nəzərdən keçirərək qeyd edirdi ki, dövlət hakimiyyəti hüquqa tabe edilməli, hüquq çərçivəsində fəaliyyət göstərməlidir (10, s. 980). Göstərmək lazımdır ki, dövlət suverenliyi ilə yanaşı, xalqın suverenliyi və millətin suverenliyi də mövcuddur. Xalqın suverenliyi xalqın tam hakimiyyəti deməkdir.

Millətin suverenliyi dedikdə, millətin tam hakimiyyəti, onun öz həyat xarakterini müəyyən etmək imkanı və qabiliyyəti, öz hüquqlarını realizə etmək və müstəqil dövlət yaratmaq imkanı başa düşülür (10, s. 99).

Dövlətin fəaliyyətinin sinfi xarakteri dövlətin mahiyyət tərəfi, onun əsas başlanğıcıdır. Lakin sinfi ziddiyyətlərlə şərtlənən dövlət fəaliyyəti yalnız qeyri-demokratik, diktator dövlətlərdə mövcuddur. Belə dövlətlərdə cəmiyyətin bir hissəsi (şübhəsiz ki, hökmran təbəqə) onun digər hissəsini amansızcasına istismar edir, iqtisadiyyatda qanuni rəqabət deyil, xüsusi inhisarçılıq hökmranlıq edir. Lakin kəskin sinfi münaqişələrin meydana çıxdığı hallarda dövlət sinifləri qarşılıqlı məhv olmaq təhlükəsindən saxlayır, tərəflər üçün faydasız olan siyasi mübarizənin qarşısı alınır və beləliklə, cəmiyyət dağılmaq təhlükəsindən xilas edilir və onun bütövlüyü qorunub saxlanılır. Belə hallarda da dövlət bütün cəmiyyətin mənafeyi naminə müəyyən funksiyaları yerinə yetirməli olur.

İnkişaf etmiş demokratik dövlətlərdə sosial ziddiyyətlər və baş qaldıran münaqişələr zorakılıq deyil, dini vasitələrlə aradan qaldırılır, ictimai kompromisə səmərəli mexanizmlərin köməyi ilə nail olunur. Hazırda mövcud olan dövlətlər sinfi mübarizədən daha çox sosial tələbatlar və maraqlarla bağlıdır. Belə ki, inkişaf etmiş dövlətlərdə başlıca diqqət ən zəruri sosial və digər tələbatların həllinə yönəldilmişdir. Bu isə öz növbəsində müxtəlif, o cümlədən aralarında ziddiyyətlər olan qüvvələrin qarşılıqlı əməkdaşlığını nəzərdə tutur. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, müasir dövlət öz sinfi xarakterini tamamilə itirmişdir. Sinfi xarakter sadəcə olaraq ikinci plana keçmişdir və o, artıq tünlüyə malik deyildir. Birinci yerə dövlətin ümum-sosial xarakteri keçmişdir. Belə

dövlət öz fəaliyyətini sosial kompromisin, cəmiyyət işlərinin idarə olunmasının təmin edilməsinə səfərbər edir.

Başqa sözlə, demokratik dövlətdə birinci ilə müqayisədə ikinci, həm də daha əhəmiyyətli yeri ümum-sosial tərəf tutur. Deməli, dövlətin mahiyyətinin təhlili hər iki başlanğıcın (sinfiliyin və ümum-sosiallığın) nəzərə alınmasını tələb edir. Bu başlanğıclardan hər hansı birinin təcrid edilməsi dövlətin mahiyyətinin xarakteristikasını birtərəfli edir.

Ümumsosial və sinfi başlanğıcla yanaşı, dövlətə və onun mahiyyətinə bəzən milli və hətta millətçi amillər də güclü təsir göstərirlər. Dövlət hakimiyyəti bir sıra hallarda məhdud qrupların, klannın və ya ayrı-ayrı şəxslərin əlinə keçir, onların mənafələrini ifadə edir. Lakin belə dövlət hakimiyyəti, adətən, öz maraqlarını kamuflyaj (həqarətli) edir, əsas mənafələr ümum-sosial və ümummill mənafə hüduqlarından kənara çıxır.

İqtisadi təməl, bazis olmadan dövlət mövcud ola, normal fəaliyyət göstərə və tərəqqi edə bilməz. İqtisadi bazis müvafiq cəmiyyətdə iqtisadi (istehsal münasibətlərinin) münasibətlərin sistemini təşkil edir. Bu isə cəmiyyətdə mövcud olan mülkiyyət formaları ilə sıx surətdə bağlıdır. Dövlətin maliyyə-iqtisadi əsası (dövlət büdcəsi) bazisdən çox asılıdır. Dünya tarixi şəhadət verir ki, dövlətin müxtəlif inkişaf mərhələlərində o, müxtəlif iqtisadi varlığa malik olmuş və iqtisadiyyata fərqli münasibət nümayiş etdirilmişdir.

Belə ki, erkən kapitalist dövləti azad bazar iqtisadiyyatına arxalanmışdır ki, bu da dövlətin müdaxilə edə bilmədiyi xüsusi mülkiyyətin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Lakin bu, mənfi amillərsiz də ötürməmişdir. Xüsusi mülkiyyətin cəmiyyətdə qeyri-sabitlik yaratması sinfi mübarizənin kəskinləşməsilə müşayiət olunmuşdur. Xüsusi mülkiyyət özünün tarixi rəqibini - proletariatu doğurmuş, əməklə kapital arasında siyasi mübarizə daha da kəskinləşmişdir. Şübhəsiz ki, bütün bunlar bir sıra hallarda fəhlə sinfinin inqilabi çıxışlarına səbəb olmuşdur. Sinfi mübarizənin ilkin mərhələlərində əsasən iqtisadi tələb və şüarlarla çıxış edən proletariyat, illər ötdükcə siyasi tələblər də irəli sürmüş, proletariyatın siyasi hakimiyyəti ələ alması uğrunda mübarizəyə qalxmışdır. Bütün bunlar bəzən dağıdıcı böhranlarla müşayiət olunmuşdu.

XX yüzilliyin birinci yarısında iri siyasi və iqtisadi gərginliklərdən sonra zəhmətkeşlərin təzyiqlə altında iqtisadi sferada dövlət-hüquqi tənzimləmə xeyli güclənmişdir ki, bu da həmin sahədə köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Xüsusi kapitalla yanaşı, dövlət və kooperativ kapitalı və xüsusilə də səhm mülkiyyəti meydana gəlmiş, inkişaf etməyə başlamışdı. Dövlət idarəetmənin planlaşdırma və proqnozlaşdırma kimi metodlarını irəli sürmüş, dərin maliyyə-vergi və kredit siyasəti yeritməyə başlamışdı. Bütün bunlar dövlətdə yeni əsas funksiyaların - cəmiyyətin inkişafı naminə antiböhran məqsədli iqtisadiyyatın hüquqi tənzimi funksiyasının meydana gəlməsini şərtləşdirmişdir. Dövlət iqtisadiyyatla yanaşı, sosial funksiyaları - pensiya qanunvericiliyinin qəbulunu, işsizlərə müavinətlər verilməsini, minimum əmək haqqının müəyyən olunmasını yerinə yetirməyə başlamışdır. Dövlət-hüquqi tənzimləmənin təsiri altında cəmiyyət sanki ikinci həyat əldə etmişdir. Belə cəmiyyət və dövlət tam əsasla postkapitalist cəmiyyət və dövlət kimi xarakterizə edilmişdir.

Keçmiş Sovet İttifaqında məsələ başqa cür idi. Dövlət planlı iqtisadiyyata arxalanırdı. Ümumxalq dövlət mülkiyyəti aparıcı rol oynayırdı. Ümumxalq dövləti mülkiyyəti tədricən heçə çevril di, təsərrüfatsızlıq elə bir həddə çatdı ki, bu da dərin iqtisadi böhranla nəticələndi. Bu, belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, xüsusi mülkiyyət və dövlət ümumxalq (ictimai mülkiyyət) mülkiyyəti öz təbiətinə görə bəzi müsbət cəhətlərlə yanaşı, xeyli çatışmazlıqlara da malik olmuşdur. Tarixi təcrübə göstərir ki, müasir dövlətin optimal iqtisadi əsasına sosial cəhətdən düzgün istiqamətləndirilən bazar iqtisadiyyatı xidmət edə bilər. Məhz bazar iqtisadiyyatı mülkiyyətin müxtəlif formalarına (qarışıq iqtisadiyyat) arxalanır. Belə şəraitdə azad və qanuni rəqabət öz üstünlüklərini nümayiş etdirir.

Dövlətin sosial əsasını cəmiyyətin bunda maraqlı olan və onu müdafiə edən təbəqələri, sinfləri və qrupları təşkil edirlər. Dövlət öz fəaliyyətində məhz onlara arxalanır. Deməli, dövlətin gücü və qüdrəti, qarşısında duran vəzifələri həll etmək qabiliyyəti onun sosial bazasının genişliyindən və cəmiyyətin fəallığından xeyli asılıdır. Bu da, öz növbəsində, cəmiyyətdə sosial sabitliyin qorunmasını təmin edir.

Məhdud sosial əsasa, sosial qeyri-sabitliyə malik olan dövlət, adətən, zorakılığa və yalana arxalanır. Belə dövlətdə müxtəlif, o cümlədən yuxarıdan çevrilişlər mümkündür. İstənilən dövlətə, istənilən dövlət hakimiyyətinə cəmiyyətin dəstəyi, onun qüdrətinə və ədalətinə xalqın inamı zəruridir. Dövlət hakimiyyətinin nüfuzu ona xalqın etibarını ilə ölçülür. Dövlət hakimiyyətinə hörmət, inam və etibar onun sosial-psixoloji mahiyyətini təşkil edir.

Dövlətin, dövlət hakimiyyətinin xalq tərəfindən dəstəklənməsi şüurlu və şüursuz ola bilər. Şüursuz dəstək, adətən, populist siyasətdən irəli gələn, dövlət xadimlərinin yalan və saxta vədlərindən doğan miflərə, emosiyalara söykənir. Şüurlu və ya dərk edilən dövlətin və onun orqanlarının fəaliyyətinin nəticələrinin hərtərəfli qiymətləndirilməsinin məntiqi yekunudur.

Müasir dövlət uzun sürən tarixin məhsulu, insanlığın ən nəhəng yaradıcılıq nəticələrindən biridir. Dövlət öz fəaliyyətində səhvlərə, yaxud ehtimallara söykənə bilməz. O, dürüst müəyyən edilmiş metodlar əsasında fəaliyyət göstərir və deməli, onun üçün etibarlı elmi təməlin, özülün olması zəruridir. Məlumdur ki, hüquqi dövlət, vətəndaş cəmiyyəti, hakimiyyətlərin bölgüsü, xalq suverenliyi və s. haqqında elmi konsepsiyalar dövlətçiliyin inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

Dünya təcrübəsi şəhadət verir ki, dövlət quruculuğu üzrə hər cür əhəmiyyətli qərar və fəaliyyət dərin və hərtərəfli təhlil, elmi ekspertizalar tələb edir. Bu ondan ötrü vacibdir ki, hər hansı qərar vasitəsilə görülməli tədbirlərdən ən optimal olanı seçilsin, mümkün variantların ən yaxşısı tətbiq edilsin. Keçmiş sovet dövlətinin

kədarli təcrübəsindən ağıllı nəticələr çıxarmaq və tarixin ibrət dərslərini unutmamaq zəruridir.

Müasir Azərbaycan dövlətinin elmi əsaslarının yaradılması üçün hazırda geniş sosial-iqtisadi, siyasi və elmi-mədəni imkanlar açılmışdır. Həmin imkanlar nəinki hüquq elminin, eləcə də bütün digər humanitar elmlərin ən yeni nailiyyətlərindən səmərəli istifadə olunmasını zəruri və labüd edir.

Dövlətin inkişaf qanunauyğunluqlar hər bir tarixi dövrün şəraitinə müvafiq surətdə təzahür edir. Dövlətin inkişafının gedişini müəyyən edən qanunauyğunluqların aşkar və təhlil edilməsi dövlət fenomeninin nəinki hazırkı, eləcə də onun gələcək vəziyyətinə diqqət yetirmək imkanı verir.

Nisbi müstəqil sosial hadisə kimi, dövlətin özünəməxsus inkişaf qanunauyğunluqları vardır. Həmin qanunauyğunluqlar cəmiyyətin ümumi inkişaf qanunauyğunluqlarından ayrılmazdır. Belə paralel hərəkətə müxtəlif amillər təkan verirlər. Həmin amillər bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə təzahür edir.

Dövlətin təkamülünün əsas qanunauyğunluqlarından biri ondan ibarətdir ki, sivilizasiyanın təkmilləşməsi və demokratiyanın inkişafı ilə dövlət primitiv "barbar" təsisatdan cəmiyyətin siyasi təşkilatına çevrilir. Məhz həmin siyasi təşkilatda dövlət institutlarının bütöv bir kompleksi tam gücü ilə fəaliyyət göstərir. İnkişaf etmiş demokratik dövlətlərdə belə fəaliyyət hakimiyyətlərin bölgüsü prinsipinə əsaslanır.

Demokratik cəhətdən inkişaf edən cəmiyyətin öz müxtəlifcəhətli tələbatlarının dövlətin diqqət mərkəzində olmasına ehtiyacı vardır. Bunlara, adətən, obyektiv tələbatlar aid edilir. Cəmiyyət dövlətin ümum-sosial funksiyalarını stimullaşdırır. Burada, müasir dövlətin yeni qanunauyğunluğunun rüşeymi qismində dövlətin cəmiyyət həyatında rolunun artması çıxış edir. Dövlətin bu yeni inkişaf qanunauyğunluğu XX yüzilliyin ikinci yarısında meydana gəlmişdir. Bundan sonra dövlət özünün təşkilati və istiqamətləndirici fəaliyyətini yeni yaradılan orqanlar - iqtisadiyyat nazirliyi, əmək nazirliyi, mədəniyyət nazirliyi, təhsil nazirliyi və s. vasitəsilə cəmiyyət həyatının iqtisadi, sosial və mədəniyyət sferasına yönəltməyə başlamışdır.

Bununla əlaqədar S. S. Alekseyev haqlı olaraq qeyd edir ki, "dövlətin inkişafı digər ənənələrlə də qeyd oluna bilər. Həmin ənənələr dövlətin iqtisadiyyatdan getməsi, təsərrüfat həyatından və mülkiyyətçinin funksiyalarını yerinə yetirməkdən ayrılması aid edilə bilər" (1, s. 20). Praktika göstərir ki, məhz müasir şəraitdə bir sıra səbəblərə görə dövlət iqtisadiyyata "gəlmiş" və bununla yanaşı iqtisadi həyatı sabitləşdirmiş, dünyanın bir çox ölkələrində iqtisadiyyatı tənəzzüldən xilas etmişdir. Bunun nəticəsində inkişaf etməkdə olan cəmiyyətlər irəliyə doğru daha bir addım atmışdır. Əksinə, iqtisadiyyata lazımı diqqət yetirməyən dövlətlərdə cəmiyyət həmişə geriləməyə məhkumdur. Cəmiyyətin iqtisadi həyatında dövlətin rolunun azalması, minimuma enməsi həmişə iqtisadi qeyri-sabitliyə səbəb olmuşdur.

Elmi-texniki tərəqqinin və başlanmış dünya inteqrasiyası prosesinin təsiri altında dünya bazarının yaradılması ilə dövlətlərin inkişafında yeni qanunauyğunluq - müxtəlif dövlətlərin bir-birinə yaxınlaşması, qarşılıqlı fəaliyyət nəticəsində qarşılıqlı zənginləşmə qanunauyğunluğu təşəkkül tapmışdır.

Azərbaycan Respublikası bu gün Qərbi Avropa dövlətlərindən hakimiyyətlərin bölgüsü, parlament mədəniyyəti və hüquqi dövlət quruculuğu təcrübəsini öyrənir. Həmin qanunauyğunluğun təsiri altında kəskin konfrontasiya, ideoloji müharibə, inamsızlıq və şübhəlilik keçmişdə qalır.

Doğrudur, yuxarıda adları çəkilən inkişaf qanunauyğunluqları ümumi ənənələrdir. Həmin qanunauyğunluqlar planetin bütün dövlətlərinin təkamülünün başlıca xəttidir. Konkret dövlətin inkişafı bəzən son dərəcə ziddiyyətli məqamlarla müşayiət olunur. Dolanbaclar, bir sıra hallarda geriye dönüşlər, zərurətlərdən kənara çəkilmələr, xüsusən də dövlət hakimiyyətindən şəxsi, qrup və klan maraqları üçün istifadə edildiyi zaman səndələmələr və s. bu kimi hallar dövlətlərin inkişaf qanunauyğunluqlarında ziddiyyətlər yaradır.

İstifadə edilmiş mənbələr:

- 1) Алексеев С.С. Государство и право. М., 1993
- 2) Вебер М. Избранные произведения. М., 1990
- 3) Дюги Л. Конституционное право. Общая теория государства. М., 1908
- 4) Кокошкин Ф.Ф. Русское государственное право. М., 1908
- 5) Коркунов Н.М. Русское государственное право. Т. 1. СПб., 1904
- 6) Ленин В.И. Полн. собр. соч. Т. 1
- 7) Ленин В.И. Полн. собр. соч. Т. 39
- 8) Маркс К., Энгельс Ф. соч. Т. 25, ч. 1
- 9) Маркс К., Энгельс Ф. соч. Т.22
- 10) Общая теория государства и права: В 2-х томах, Т.1 / Отв. ред. М.Н. Марченко. М.: Зерцало, 1998
- 11) Общая теория права и государства /Под ред. В.В. Лазарева. М.: Юристь, 1996
- 12) Теория государства и права /Под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. М.: Юристь, 1999.
- 13) Шершеневич Г.Ф. Общее учение о праве и государстве. М.. 1911

Rəyçi: h.e.d.,prof. M. Ə. Cəfərquliyev